

Jatkuvuusperustelut ja saamelaisen kielen leviäminen* (osa 2)

(Jaakko Häkkinen, 9.7.2010)

* Kiitän Petri Kalliota ja Johan Schalinia korvaamattomasta avusta lainasanakerrostumien kronologian selvittämisessä.

Saamen lainasanakerrostumat

Metodien tarkastelun jälkeen on aika siirtyä käsittelemään tarkemmin saamelaisen kielen syntyä ja leviämistä ajan ja paikan suhteen. Tärkeimpänä apuna tässä ovat saamen lainasanakerrostumat sekä saamelaisperäinen paikannimistö.

On merkittävää, että saamessa on iranilaisia, balttilaisia ja germaanisista lainasanoja, jotka äänne- ja levikkiseikkojen perusteella on omaksuttu jo ennen kuin saame ja itämerensuomi eriytyivät ja alkoivat kehittyä omiin suuntiinsa. Aloitan kuitenkin lainasanojen käsittelyn vasta Itämeren alueelta keskittyen niihin kerrostumiin, joita on omaksuttu vielä niin myöhään, että niillä on todistusvoimaa saamen erilliskehityksen suhteen. En siis ota mukaan esimerkiksi kantaindoeurooppalaisia enkä arjalaisia lainasanoja, jotka on omaksuttu kauempana kaakossa paljon ennen saamelaisen kielihäärän eriytymistä. Käsittelen ainoastaan niitä lainasanakerrostumia, jotka valaisevat erillisen saamelaisen kielihäärän syntyä ja ekspansiota: germaanista, balttilaista ja itämerensuomalaisista.

Lainasanakerrostumien perusteella käytän tässä tarkastelussa seuraavia kielentasojen nimityksiä: esisaame (PreS: lainasanojen levikin tai äännesubstituutioiden perusteella alueellisesti muttei vielä kielellisesti eriytynyt), varhaiskantasaame (EPS: ennen muutosta *š > *s), keskikantasaame (MPS: muutoksen *š > *s ja vokaalirotaation välissä) ja myöhäiskantasaame (LPS: vokaalirotaation jälkeen).

Germaanisista lainasanat

Mahdollisimman tarkasti eri lainasanakerrostumat saadaan luokiteltua niin, että kummalla tahansa taholla tapahtuva muutos riittää uuden kerrostuman merkiksi. Seuraava katsaus on kooste viime vuosina aihetta käsitelleistä tutkimuksista, ja kaikki esimerkkisanat on poimittu näistä lähteistä (Koivulehto 2002; Aikio 2006; Aikio 2009; Kallio 2009).

G1. Esigermaanista länsiuraliin

IE/PreG *b^hl(e)h₁tó- 'lehti' → LU *lešti > LPS *lešte > SaaN *lasta* 'lehti' (Koivulehto 2002: 584). Esigermaanisiksi kutsutaan niitä lainasanoja, jotka on omaksuttu käytännössä vielä luoteisindoeuroopasta (kantaindoeuroopan murre, joka yhdistetään yleisesti nuorakeraamiseen kulttuuriin) mutta joissa on vain germaanisessa haarassa esiintyviä piirteitä (esim. johdoksia). Nämä sanat ovat usein yhteisiä itämerensuomen kanssa.

G2. Paleogermaanista esisaameen

PaG *kāpa- 'kavio, sorkka' (> PG *xōfa-) → PreS *kapa-ra > LPS *kuopēr(ē) > SaaS *guehpere* 'poron sorkka' (~ Fi. *kavio* eri johtimella) (Aikio 2009: 254). Paleogermaanisissa lainasanoissa ei ole vielä tapahtunut varsinaiseen kantagermaaniin johtaneita muutoksia (*ā > *ō, Grimmin laki jne.). Esimerkkisana näyttää lainatun jo paleogermaanista, koska varhaiskantasaamen *a-vartalosisissa sanoissa ei vielä ollut pitkiä ensitavun vokaaleja (ainoa vastaesimerkki SaaN *čuoldit* ~

Fi. *suoltaa* on konsonanttivartaloinen johdos eli kantasana on ollut alun perin toisessa tavussa **i*). Sanassa ei myöskään ole voinut olla EPS **o-a*-kombinaatiota, koska siitä tulisi > LPS **oa-ē*.

G3. Varhaiskantagermaanista varhaiskantsaameen

EPG **xansō* 'joukko' → EPS **kansa* > LPS **kuonsē* > SaaN *guossi* 'vieras' (~ Fi. *kansa*) (Kallio 2009: 36). Saamen osalta tämä kerrostuma ei eroa aikaisemmista kerrostumista, ja lainasanoilla on vielä usein vastine itämerensuomessa. Kantagermaanin **x* ("kohiseva *h*") on korvattu saamen **k*:lla (ja itämerensuomessa samoin **k*:lla.)

G4. Myöhäiskantagermaanista varhaiskantsaameen

LPG **hasja* → EPS **asijo* > LPS **vuosejō* > SaaN *vuossu* 'palje' (Aikio 2006: 10).

LPG **heuja* → MPS **evji* > LPS **jievje* > SaaN *jievja* 'valkoturkkinen eläin' (Aikio 2006: 25). Tässä vaiheessa kantagermaanin **x* lienee kehittynyt vähemmän hälyiseksi **h*:ksi, koska saamessa näkyy katoedustus. Germaanin **sj* korvattiin varhaiskantsaamessa vielä **sVj*-yhtymällä.

G5. Luoteisgermaanista keskikantsaameen

NwG **fursija*- 'vaahdota (koski)' → MPS **puršo-* > LPS **poršō-* > SaaN *boršu-* 'vaahdota (koski)' (Aikio 2006: 20).

(PG **xēbaz* >) NwG **hābaz* 'kalaverkko' → MPS **apVsi* > LPS **vuopse* > SaN *vuoksa* 'kalaverkon liina' (Kallio 2009: 36). Luoteisgermaaniin tultaessa PG **ē* > **ā*, ja germaanin **h*:lla on saamessa katoedustus. Keskikantsaameen syntyi sekundaarinen **š* sen jälkeen kun vanha **š* oli varhaiskantsaamessa langennut yhteen **s*:n kanssa, ja tällä uudella **š*:llä alettiin korvata germaanin **sj*- ja ilmeisesti myös **si*-yhtymää (ensimmäinen sana on ollut germaanissa kolmitavuinen; Johan Schalin, henkilökohtainen tiedonanto).

G6. Luoteisgermaanista myöhäiskantsaameen

(PG **heuja* >) NwG **hiuja* 'tomu jne.' → LPS **ipjē* > SaaS *ibje* 'tomu' (Aikio 2006: 25).

NwG **hagja* 'tuomi' → LPS **āvcē* > SaaN *āvža* 'tuomi' (Aikio 2006: 14). Myöhäiskantsaamen tasosta voidaan puhua saamelaisen vokaalirotaation jälkeen, missä kielen vokaalisto muuttui radikaalisti: **a* > **uo*; **u* > **o*; **i* **ü* > **ē* jne. Vanhoissa lainasanoissa esimerkiksi lainantajakielen **a*:ta vastaa LPS **uo*, mutta tämän muutoksen jälkeen lainantajakielen **a*:ta vastaa saamen **ā*, ja **i*:tä vastaa vanhoissa lainoissa **ē* mutta nuorissa **i*. Tässä vaiheessa germaanin **h* jäi edelleen ilman substituuttia. Ensimmäisessä sanassa näkyvä muutos lienee tapahtunut jo kantagermaanista luoteisgermaaniin tultaessa eli edellisen kerrostuman aikaan (Johan Schalin, henkilökohtainen tiedonanto), mutta sana on lainattu vasta myöhäiskantsaameen.

G7./G8. Varhaiskantaskandinaavista saamen muinaismurteisiin

(PG **xardjō* >) EPN **hardiō* 'hartia' → NwS **hārtijā* ~ ES **ārtijā* 'hartia' (Kallio 2009: 37). Sanoilla on vielä laaja levikki saamessa, mutta länsisaameen ilmestyy jo **h*, itäsaameen ei vielä. Varhaiskantaskandinaaavi on käytännössä vielä luoteisgermaanin tasolla; Petri Kallio kutsuu tätä tasoa pohjoisgermaaniiksi (Kallio 2009: 37).

G9. Keskikantaskandinaavista saamen muinaismurteisiin

(EPN **hiuja* >) MPN ? **hyuja* 'untuva jne.' (> LPN **hýjV* > fääri *hýggj*) → NwS **hujve* ~ ES **uvje* 'untuva' (Aikio 2006: 26). Tämä sana on lainattu kielentasosta, joka ei ole enää varhaiskantaskandinaavia mutta ei vielä myöhäiskantaskandinaaviakaan. Saamen **u*:lla on korvattu **y* [ü] aivan kuten itämerensuomalaisissa lainasanoissakin, ja saamen **vj*-yhtymä (länsisaamessa metateesi) edellyttää skandinaavin yhtymää **uj* [wʝ].

Tätä nuorempiin kerrostumiin ei enää ole tarvetta mennä, koska myöhäiskantaskandinaavin tasosta eteenpäin saamea ja skandinaavia on puhuttu Lapissa naapureina ja kontaktit ovat olleet jatkuvia. Lainasanojen kerrostaminen on myös hankalaa tästä eteenpäin, koska myöhäiskantaskandinaavin taso on pääpiirteissään hyvin lähellä nykyisiä skandinaavisia kieliä. Joka tapauksessa voidaan nähdä, että saamalla ja germaanilla on ollut ilmeisen jatkuvia kontakteja jo vuosituhansien ajan.

Balttilaiset lainasanat

Balttilaisten ja baltoslaavilaisten lainasanojen kohdalla ei päästä yhtä tarkkaan erotteluun, koska monessa tapauksessa muutokset kantabaltista esimerkiksi nykyliettuaan ovat erittäin vähäisiä. Siksi kronologia rakentuu pitkälti saamen tasojen pohjalle; numerointi on suhteutettu edelliseen kerrostumaan, vain alkukirjain vaihtuu. Kaikki esimerkkisanat on poimittu aiemmista tutkimuksista (Kallima 1936; Sammallahti 1999; Koivulehto 2006a; Kallio 2008; Kallio 2009).

Petri Kallio on äskettäin perustellut, miksi eräät aiemmin (esim. Sammallahti 1999) baltoslaavilaisina pidetyt lainasanat saamessa voisivat olla pikemminkin nuoria balttilaisia lainoja – tukea näkemykselle löytyy sekä lainasanojen levikistä ja äänneasusta että sanojen balttilaisesta asusta (Kallio 2009: 35). Nämä sanat näyttäisivät omaksutun vasta sen jälkeen kun kantasaameen oli jo ilmestynyt sekundaari *š (Kalliolla *ś), joka on säilynyt nykysaamessa, kun taas alkuperäinen ja vanhimmissa balttilaisissa lainasanoissa esiintyvä *š edustuu kanta- ja nykysaamessa *s:nä.

Toinen näistä myöhäisistä balttilaislainoista (LPS *šuovunje 'hyvin koulutettu koira') on lainattu jo ennen vokaalirotaatiota, mutta toinen (LPS *šearētē 'loistava, valoisa') voi olla lainattu jopa sen jälkeen. Tähän viittaa sanan epäetymologinen vokaalikombinaatio **ea-ε*: alkuperäinen varhaiskantasaamen **e-a*-kombinaatio edustuisi myöhäiskantasaamessa **ea-ē*-kombinaationa ja alkuperäinen **e-i*-kombinaatio edustuisi **ie-ε*-kombinaationa, mutta mikään alkuperäinen kombinaatio ei edustu **ea-ε*-kombinaationa. Sen sijaan nuorissa, vokaalirotaation jälkeen omaksutuissa lainasanoissa tätä kombinaatiota luonnollisestikin tavataan: vokaaliston osalta rinnakkaistapaus on Fi. *henki* → SaaN *heagga*, jonka saamen *h* paljastaa myöhäiseksi (ks. Korhonen 1981: 85–86). Toisen tavun vokaalia ei voi oikein selittää myöskään adjektiivinjohtimen vaikutukseksi, koska kantasanan vartalovokaali näyttää tämän johtimen edellä säilyneen kaikissa niissä tapauksissa joille kantasana yleensä voidaan esittää (Korhonen 1981: 322). Niinpä kyseinen sana näyttäisi todennäköisimmin lainatun vasta vokaalirotaation jälkeen. Suurin osa balttilainoista on kyllä omaksuttu jo varhaiskantasaameen, mutta lisäksi nyt siis ilmeisesti yksi sekä keskikantasaameen että myöhäiskantasaameen:

B1. Baltoslaavista länsiuraliin

BS *šalgo- 'salko' → LU *šalko > LPS *šuolkōj > SaaI *čuálguj* 'kanki' (~ Fi. *salko*) (Kallio 2008: 268).

B2./B3. Kantabaltista esi- tai varhaiskantasaameen

PB *šalnā 'kuura, halla' → EPS *šalna > LPS *šuolnē 'kaste, usva, halla' (~ Fi. *halla*) (Kallima 1936: 95; Koivulehto 2006a: 188). Tässä kerrostumassa baltoslaavin *š ja *ž olivat jo muuttuneet varsinaisen kantabaltin *š:ksi ja *ž:ksi.

B4./B5. (Pohjois?)baltista keskikantasaameen

NB? *šāvā 'koira' → MPS *šavV- / *šōvV- > LPS *šuovunje 'hyvin koulutettu koira' (Sammallahti 1999: 79; Kallio 2009: 35)

B6. (Pohjois?)baltista myöhäiskantasaameen

NB? *žeri- → LPS *šearε- 'kirkas, selkeä' (Sammallahti 1999: 79; Kallio 2009: 35)

Myös osa saamen keskikantasuomalaisista lainasanoista on omaksuttu vasta vokaalirotaation jälkeen, joten myöhäiskantasaamea on joka tapauksessa edelleen puhuttu hyvin etelässä vielä siihen aikaan (ks. Aikio 2006: 41). Samoin luoteisgermaanisista (~ varhaiskantaskandinaavisista) lainasanoja on lainattu myöhäiskantasaameen vielä vokaalirotaation jälkeen, ja paikannimien perusteella nimenomaan eteläisessä Suomessa (ks. jäljempänä). Tätä taustaa vasten satunnaisia balttilaislainoja-kin on hyvin voinut vielä samaan aikaan päätyä myöhäiskantasaameen asti. Merkittävää on kuitenkin, ettei tässä käsitellyillä myöhäisillä balttilainoilla ole vastinetta itämerensuomessa. Ne saattavat kuitenkin olla samanikäisiä kuin keskikantasuomen pohjoisbalttilaiset lainasanat (näistä ks. Kallio 2008).

Itämerensuomalaiset lainasanat

Aina ei ole mahdollista erottaa varhaisimpia keskinäisiä lainasanoja yhteisestä kantakielivaiheesta (suomalais-saamelaisesta kantakielestä) perityistä sanoista. Vain silloin jos saamessa näkyy jälkiä itämerensuomeen rajoittuvasta äännekehityksestä tai sanassa on saamen kannalta sekundaari piirre, voidaan sana todeta lainaksi; seuraavat esimerkit on poimittu Mikko Korhoselta (1981) ja Ante Aikiolta (2006; 2007a). Kantasaamessa tapahtui jo varhain muutos *š > *s, minkä jälkeen keskikantasaameen syntyi uusi *š. Tällä on korvattu keskikantasuomalaisten lainasanojen *š, ja keskikantasuomesta näyttää lainatun sanoja sekä keski- että myöhäiskantasaameen:

F4./F5. Keskikantasuomesta keskikantasaameen

MPF *paša 'paha' → MPS *paša > LPS *puoššē 'kiukkuinen (nainen)' (Aikio 2006: 41). Keskikantasuomen kausi on voinut alkaa jo aikaisemminkin, mutta keskikantasuomalaiset lainasanat alkavat näkyä saamessa vasta sekundaarin *š:n synnyttyä keskikantasaameen.

F6. Keskikantasuomesta myöhäiskantasaameen

MPF *tüšjä 'tyhjä' → LPS *tuššē > SaaN dušši 'turha, tyhjä' (Aikio 2006: 41).

MPF *lajša → LPS *lāššē > SaN lās'si 'ohut' (Aikio 2006: 41). Itämerensuomen *ü on korvattu myöhäiskantasaamen *u:lla ja *a saamen *ā:lla. Toisaalta ensimmäinen sana voisi olla lainattu saameen myös suoraan baltin asusta *tuštja (mitä ei ole aiemmin huomioitu, vrt. Sammallahti 1998: 240), nyt kun edellä on esitetty näin myöhäiseksi toinenkin balttilaina (ks. B6).

F7. Myöhäiskantasuomesta saamen muinaismurteisiin

(MPF *širti >) LPF *hirci (> CF *hirsī) → ES *erte- (> SaaI ortâ-) ~ NwS *herce > SaaN harca- 'hirsi-, hirtto-' (Aikio 2007a: 29). Kantasuomen äännekehtäisistä muutosta *ti > *si on pidetty vanhempana kuin muutosta *š > *h, mutta Petri Kallio on äskettäin perustellut ensinmainitun muutoksen jakamista kahteen vaiheeseen: *ti > *ci olisi tapahtunut ennen muutosta *š > *h, mutta *c > *s vasta sen jälkeen; kaksi ensinmainittua muutosta luonnehtivat myöhäiskantasaamea, kolmas kantasuomen rannikkomurretta (Kallio 2007). Saamen sanan vokaalisto selittyy etymologisella nativisaatiolla (ks. Aikio 2007a), mutta ongelman aiheuttaa saamen sananalkuinen *h, koska silloin kun sananalkuinen *h esiintyy myös itäsaamessa, sanaa pidetään nuorena lainana.

Kuitenkin inarinsaamessa on sana *ortâstid* 'hirttää', joka palautuu säännöllisesti itäsaamen (ES) vartaloon *erte- ja sopii näin vastaamaan länsisaamen *h:llisen asun vanhaa vastinetta. Inarinsaamen sanan *t* voisi puolestaan selittyä niin, että sana olisi rinnakkainen laina esimerkiksi itämerensuomalaisesta verbivartalosta; muutos *ti > *ci > *si ei luonnollisestikaan koske kuin *i*:n etistä asemaa, eikä se verbintaivutuksessa esiinny: *hirsī* vs. *hirttää*, *hirtetään* jne. Inarinsaamen asua *harccođ* voidaan puolestaan pitää myöhempänä länsisaamelaisena lainana.

Tämä kerrostuma on oikeastaan epävarma vain siinä suhteessa, onko myöhäiskantasuomen ja saamen muinaismurteiden välillä ollut kontakteja: myöhäiskantasaamea puhuttiin Suomenlahden ympäristössä, kun taas saamen murteutumisen oletetaan yleensä alkaneen vasta Lapissa (esim. Ai-

kio 2006: 43). Toisaalta kaakkoismurteissamme on eräitä saamelaisperäisiä sanoja, jotka ovat alkuaan germaanista alkuperää, ja erityisen kiinnostava näistä on *ume* 'sumu', jonka vastineissa länsisäämässä on *h* vaikka idästä se puuttuu: SaaS *hovme* ~ SaaI *omo* ← EPN **hūma-* (Aikio 2007b: 183). Sana on lainattu suomen kielen kaakkoismurteisiin (ja karjalaan, lyydiin ja vepsään; ks. Aikio 2009: 173) selvästi itäsaamesta, mikä viittaa siihen, että myöhäiskantasaamen murteutuminen olisi ehkä alkanut jo Etelä-Suomessa eikä vasta Lapissa. Tähän kysymykseen palataan tarkastelun lopussa.

F8. *Ims. rannikkomurteesta saamen muinaismurteisiin*

(MPF **mortijam(i)* > LPF **morcian* >) CF **morsian* → LPS **moarsē* 'morsian' (Korhonen 1981: 38). Tällä sanalla on saamessa laaja levikki, mutta se on joka tapauksessa lainattu aikaisintaan myöhäiskantasuomen rannikkomurteesta (eteläviro oli jo eronnut; ks. Kallio 2007: 243). Tarkkaa ajoitusta on vaikea tehdä, koska monet suomen sanat ovat edelleen aivan samannäköisiä kuin kantasuomen rannikkomurteen sanat.

F9. *Ims. murteista/kielistä saameen*

(MPF **širti* >) Fi. *hirsi* → SaaN *hirs*a 'hirsi (palkki)' (Aikio 2007a: 29). Tälläkin sanalla on yllättävän laaja levikki, vaikka niin *h* (myös itäsaamessa) kuin *i*:kin paljastavat sen hyvin nuoreksi lainaksi saamessa. Tämän kerrostuman varhaisimmassa aikatasossa ei voida vielä puhua suomen kielestä, vaan kyseessä oli lähinnä kantasuomen pohjoismurre. Tämä kyseinen sana voi kuitenkin olla paljon myöhäisempikin, mutta se on esitetty tässä, koska 9. kerrostuma on viimeinen käsiteltävistä lainasanakerrostumista.

Absoluuttinen ajoitus

Edellä esitetty tarkka mutta vasta alustava yhdeksäntasoinen suhteellinen kronologia on mahdollista muuttaa absoluuttiseksi kronologiaksi ainakin myöhempien vaiheiden osalta, koska riimukirjoitusten ansiosta skandinaavisten kielten kehitysvaiheet voidaan ajoittaa. Vanhimmat Skandinavian riimutekstit (vuoden 200 tienoilta jaa.) edustavat vielä luoteisgermaanin tasoa, ja tämän vaiheen oletetaan alkaneen vasta joitain satoja vuosia ennen ajanlaskun alkua. Sitä edelsi kantagermaani, jota on puhuttu suunnilleen ensimmäisen vuosituhannen eaa. puolimaissa; tämän tason ajoituksessa on hyödynnetty mm. kelttiläisiä lainasanoja, jotka on omaksuttu ennen Grimmin lakia eli kantagermaanin tasoa (ks. Kallio 1997).

Varhaiskantaskandinaavinen kieli (se luoteisgermaanin murre, josta skandinaaviset kielet polveutuvat) säilyi melko muuttumattomana lähelle vuotta 500 jaa., jolloin alkoi muutoskausi (keski-kantaskandinaavi). Parin vuosisadan kuluessa tapahtui merkittäviä muutoksia (*i-* ja *u-*umlaut, vokaalien halkeaminen, vokaalien sisäheitto, sananalkuisten **j*:n ja **w*:n kato jne.), joiden jälkeen vasta voidaan puhua myöhäiskantaskandinaavista. (Nielsen 2002; Ralph 2002.)

Sekaannusta aiheuttaa yhtäältä se, että riimukieltä jaotellaan jokseenkin irrallaan sen taustalle rekonstruoidusta puhutusta kielestä: Ancient Nordic (noin 150/200–450/500 jaa.) voitaisiin kääntää varhaisriimuskandinaaviksi, siirtymävaihe Late Ancient Nordic (450/500–700/800 jaa.) keskiriimuskandinaaviksi ja Old Nordic (700/800–1000 jaa.) myöhäisriimuskandinaaviksi (Nielsen 2002; Birkmann 2002). Toisaalta sekaannusta aiheuttaa se, että nimitystä Proto-Nordic tai Proto-Norse (kantaskandinaavi) käytetään usein vain luoteisgermaanin tasoa edustavasta kielestä eli varhaiskantaskandinaavista eikä myöhäiskantaskandinaavista niin kuin olisi loogista, koska kantakieli kuitenkin on ensisijaisesti tytäriielten viimeinen yhteinen kielentaso. Tässä tarkastelussa käytän tarkentavia nimityksiä varhaiskantaskandinaavi (n. 150–450 jaa.), keskikantaskandinaavi (n. 450–600 jaa.) ja myöhäiskantaskandinaavi (n. 600–800 jaa.). Seuraava taso on Old Norse eli muinaisskandinaavi (800–1200 jaa.), jonka aikana itä- ja länsisandinaavi alkoivat eriytyä, ja tämän kauden loppupuolella puhutaankin jo erillisistä skandinaavisista tytärielistä kuten Old Norwegian eli muinaisnorja.

Taulukon vuosiluvut ovat luonnollisesti arvioita, mutta havainnollistamisen vuoksi lainasanakerrostumia vastaavat kaudet on pyritty pitämään suunnilleen samanpituisina varhaisimpia vaiheita lukuunottamatta – niistä ei ole kirjallisia muistomerkkejä, joten virhemarginaalikin on suurempi. Germaani on sijoitettu vasemmalle, koska absoluuttiset ajoitukset perustuvat sen aineistoon.

Aika	Germaani	Saame	Ims.	Baltti
1. 1500–1000 eaa.	PreG	LU	LU	BS
2. 1000–600 eaa.	PaG	PreS	PreF	PB
3. 600–400 eaa.	EPG	EPS	EPF	PB
4. 400–200 eaa.	LPG	EPS	EPF	NB?
5. 200–0 eaa.	NwG	MPS	MPF	NB?
6. 0–150 jaa.	NwG	LPS	MPF	NB?
7. 150–300 jaa.	EPN	NwS ~ ES	LPF	----
8. 300–450 jaa.	EPN	NwS ~ ES	CF	----
9. 450–600 jaa.	MPN	NwS ~ ES	NF ~ EF	----

Saamelaisen ekspansioon vaiheet

Tässä osiossa käsittelemme kielitieteen tuloksia siltä osin kuin ne valaisevat kolmea kysymystä: Missä ja milloin saamelainen kielialue eriytyi itämerensuomalaisesta? Milloin saamelainen kieli levisi Etelä-Suomeen? Milloin saamelainen kieli levisi Lappiin?

Saamelainen alkukoti

Saame on itämerensuomen sisarkielialue uralilaisessa kielikunnassa, riippumatta siitä, mitä monista taksonomisista malleista (joita havainnollistetaan sukupuilla) sovelletaan. Perinteisen käsityksen mukaan saame ja itämerensuomi palautuvat suomalais-saamelaiseen välikantakieleen, joka taas yhdessä mordvan ja marin kanssa palautuu suomalais-volgalaiseen kantakieleen jne. aina kantauraliin saakka (ks. esim. Korhonen 1981: 27). 1980-luvulta lähtien välikantakieliä on kuitenkin alettu karsia, ja myös suomalais-saamelainen välikantakieli on kyseenalaistettu (K. Häkkinen 1984; Salminen 1989; 2002; Ikonen 1997; J. Häkkinen 2007; puolesta Sammallahti 1999).

Kuitenkin sekä sanastollisia että äänteellisiä perusteluja on esitetty suomalais-saamelais-mordvalaisen välikantakielen tueksi (Janhunen 2001; J. Häkkinen 2007), joten itämerensuomi ja saame joka tapauksessa palautuvat tasavertaisina yhteiseen kantakieleen, olipa se sitten suomalais-saamelainen välikantakieli tai kuuluipa siihen mukana mordva tai muitakin kielialueita. Toisin sanoen perusteltuna ei pidetä sellaista taksonomista mallia, jossa saame tai itämerensuomi olisi ollut jonkin muun kielialueen yhteydessä vielä sen jälkeen kun ne olisivat eronneet toisistaan. Ainoa edes mahdollisena pidetty vaihtoehto olisi tällöin vielä saamen eron jälkeen vallinnut suomalais-mordvalainen välikantakieli; silti areaalista selitystä suomalais-mordvalaisille yhteispiirteille on useimmiten pidetty riittävänä (Grünthal 2007; J. Häkkinen 2007).

Näin ollen voidaan turvallisesti olettaa, että saamen eriytyminen sijoittuu ajan ja paikan suhteen lähelle itämerensuomen eriytymistä. Maltillisessa jatkuvuusteoriassa oletetaan tämän eriytymisen sijoittuvan neoliittiseen Lounais-Suomeen, neljännen vuosituhannen eaa. lopulle. Rannikon nuorakeraamisella alueella olisi alkanut kehittyä itämerensuomalainen kieli, sisämaan kampakeeraamisella alueella saamelainen kieli (ks. esim. Huurre 1979/2004; Carpelan 1999). Kuten kirjoituksen ensimmäisessä osassa (Muinaistutkija 1/2010) on esitetty, uudet kielentutkimuksen tulokset kuitenkin osoittavat tämän näkemyksen perusteettomaksi. Nyt katse onkin siirrettävä kaakon suuntaan, Laatokan ympäristöön.

Kontaktit germaaniseen ja baltoslaavilaiseen haaraan ovat alkaneet jo ennen saamen ja itämerensuomen eriytymistä, ja lainasanojen perusteella kaikkia näitä neljää kielilinjaa on puhuttu pitkään lähekkäin. Lainasanojen lukumäärästä ja esiintymisestä voidaan vetää joitain johtopäätöksiä:

germaanisista lainoista on omaksuttu jo varhain itsenäisesti saameen ja itämerensuomeen, kun taas balttilaiset lainat ovat ilmeisesti suodattuneet saameen suureksi osaksi itämerensuomen kautta (Kallio 2009: 34) – tämän vahvistavat myös tunnistettavasti keskikantasuomeen viittaavat alkuaan balttilaiset lainasanat (ks. kerrostuma F6). Sekä vanhoja germaanisista että balttilaisista lainasanoista on itämerensuomessa selvästi enemmän kuin saamessa, kun taas baltin ja germaanin välillä on kulkenut yllättävän vähän lainasanoja. Tämä viittaisi sellaiseen maantieteelliseen tilanteeseen, jossa itämerensuomi on muodostanut kulman lännen suunnalta tulevan germaanisen vaikutuksen ja etelän suunnalta tulevan balttilaisen vaikutuksen väliin ja jossa saame on sijainnut näihin nähden itämerensuomen takana (koillispuolella).

Suunnilleen pronssikauden lopusta tai rautakauden alusta alkaen saamen ja germaanin kontaktit ovat tiivistyneet, kun taas saamen ja baltin kontaktit ovat rautakaudella vähentyneet, mikä voidaan tulkita maantieteellisesti niin, että varhais- ja keskikantasaamelainen puhuma-alue on yhä kiinteämmin joutunut germaaniseen vaikutuspiiriin tai jopa levinnyt/siirtynyt alueellisesti kohti sitä, ja toisaalta itämerensuomalainen puhuma-alue on saattanut levitä katkaisemaan saamen ja baltin suorat kontaktit.

Kartalla tämä merkinnee sitä, että jo varhaiskantasaamen puhuma-alue on ulottunut lännessä ainakin Karjalankannakselle ja Kaakkois-Suomeen, koska Suomen rannikon skandinaavisvaikutteinen pronssikulttuuri (jonka piirissä varhaisten germaanien voidaan perustellusti olettaa toimineen; ks. Koivulehto 2006b) ulottui Viipurinlahdelle saakka. Balttilaisia kieliä taas on vielä verraten myöhään puhuttu Keski-Venäjällä saakka, ja juuri tältä suunnalta voitaneen olettaa tulleen myös balttilainoja. Nimittäin keskikantasuomen ekspansio itään, mistä todistavat sekä ilmeisesti keskikantasuomeen viittaavat paikannimet Vienajoen vesistöalueella (Saarikivi 2006: 137) että keskikantasuomesta esi- tai kantapermiin omaksutut lainasanat (mukana myös alkuaan germaanisista ja balttilaisista sanoja; ks. Saarikivi 2006: 33–38), sopisi selittämään suorien saamelais-balttilaisten kosketusten katkeamisen.

Saamelaisen kielihaaran alkukoti voidaan näin sijoittaa alueelle, missä on myös saamelaisperäisen paikannimistön eteläisin ulottuvuus (Saarikivi 2004; 2006) ja missä kielihaaran sisäinen variaatio näyttää olevan vanhinta (Aikio 2006: 42): suunnilleen Laatokan ja Äänisen eteläpuoliselle alueelle, Karjalankannakselta lännessä Valkeajärvelle idässä.

Saamen leviäminen Suomeen

Saamelainen kielialue on saattanut jo hyvin varhain ulottua jopa Länsi-Suomeen saakka, mikäli nimitystä *hämäläinen* pidetään varhaiskantasaamesta (← EPS **šämälāņci* > SaaN *sápmelaš*) varhaiskantasuomeen lainattuna; nimityksen rajoittuminen Suomenlahden pohjoispuolelle puoltaa vahvasti tällaista tulkintaa. Nimitys olisi siis lainattu ennen keskikantasaamea (jolloin vanha **š* oli jo langennut yhteen **s:n* kanssa, minkä jälkeen nimitys olisi lainattu kantasuomeen ***šämä-*alkuisena), jonka alku edellä esitetyn kronologian valossa osuisi suunnilleen rautakauden alkuvuosisadoille. Kyseiselle etnonymille on esitetty uskottava selitys sekä baltista (← B **žeme* 'maa') että germaanista (← G **sæma* 'tumma'), eikä tässä ole tarpeen tehdä valintaa näiden välillä. Kumpikin selitys sopii ajallisesti varhaiskantasaameen omaksuttuun lainasanaan, mutta nimityksen Suomenlahden pohjoispuolelle rajoittuvan levikin perusteella germaaninen selitys lienee hieman todennäköisempi.

Periaatteessa myös esimerkiksi Suomen paikannimissä esiintyvä nimielementti *Pisa-* voisi olla jo keskikantasaamesta peräisin (EPS **püšā* > MPS **pisa* > LPS **pēsē* > SaaN *bassi* 'pyhä'), mutta yhtä hyvin se voi olla seurausta etymologisesta nativisaatiosta: esimerkiksi nimet *Inari* ja *Ivalo* on lainattu saamesta vasta hyvin myöhään (← SaaI *Aanaar*, *Avveel*), mutta niiden vokaalisto on sopeutettu ikään kuin vanhojen sanavastineiden näköiseksi (Aikio 2007b: 167).

Kantasuomea Suomen rannikolla on joka tapauksessa puhuttu viimeistään ensimmäisen vuosituhannen eaa. puolimaissa, minkä osoittavat jo kantagermaanista lainatut paikannimet ja nimiele-

mentit: *Vammās-/Vampū-*, *Eura-*, *Kymi* (Koivulehto 1985), *Karjaa* ja *Köyliö* (Schalin 2008a), vaikka viimeainitulle on esitetty myös saamelainen selitys (Salo 2000: 38). Hieman nuorempia ovat luoteisgermaaniseen tasoon viittaavat paikannimet tai -elementit kuten *Aura-* vesistönimenä (Koivulehto 1985), ja teoriassa myös *Vammās-/Vampū-* ja *Karjaa* voisivat olla tältäkin kaudelta. Seuraavaa vaihetta edustaisivat vasta myöhäiskantasuomen tasoon lainatut (varhaiskantaskandinaaviset) paikannimet ja -elementit: *Harjavalta*, *Hauho* (Koivulehto 1985) ja *Ahvenanmaa* (Schalin 2008b). Toisaalta **h* olisi voinut tulla kantasuomeen lainasanojen mukana jo ennen myöhäiskantasuomeen johtanutta muutosta **š > *h* (Kallio 2000: 83, 88), joten viimeisen kerrostuman paikannimet voisivat olla hieman vanhempiakin.

Germaanisperäiset paikannimet ovat joka tapauksessa kehittyneet säännöllisesti varhaisista asuistaan nykysuomeen, mikä todistaa ainakin rautakauden alkuun asti ulottuvasta itämerensuomalaisesta jatkuvuudesta Suomen rannikolla. Sen sijaan ruotsinkieliset nimet eivät ole kehittyneet kantagermaanista, vaan ne on lainattu myöhemmin itämerensuomalaisilta (jopa Ahvenanmaa; ks. Schalin 2008b), mikä todistaa germaanisen jatkuvuuden alueella katkenneen: varhaiset germaanitulokkaat sulautuivat itämerensuomalaisiin (ks. Schalin 2008a: 417–418).

Itämerensuomalaisia näyttää siis olleen läsnä Suomen rannikolla jo varhais- tai keskikantasuomen aikana, vaikkakin kielenpuhujia on vielä ollut täällä hyvin vähän ja ehkä vain kausiluonteisesti, ja he ovat vielä pitkään olleet tiiviissä kontakteissa ja kenties jopa riippuvuussuhteessa Suomenlahden eteläpuolisiin emoalueisiinsa, koska kaikki myöhemmät kantasuomalaiset muutokset ovat ulottuneet eteläisen Suomen rannikkovyöhykkeelle saakka. Tämä osoittaa myös, että pohjoiskantasuomalaisten (esihämäläisten) sisämaan valloitus ei ole alkanut ennen myöhäiskantasuomen tasoa, koska äänne muutosten leviäminen laajoille erämaiden toisistaan erottamille alueille on hyvin epäuskottava oletus. Meri sen sijaan yhdisti rannikon pohjoiskantasuomalaiset eteläisiin iso-veljiinsä. Myöhäiskantasuomen kielellinen ajoitus sopii siis hyvin yhteen sen perinteisen näkemyksen kanssa, jossa esihämäläisten sisämaan valloitus yhdistetään nuoremmalla roomalaisajalla Kokemäenjokea sisämaahan leviäviin kalmistoihin (esim. Salo 1984: 186).

Eteläisen Suomen paikannimistössä on paljon saamelaisperäistä nimistöä (kokoava katsaus Aikio 2007b; ks. myös Salo 2000; Aikio 2003). Erityisen havainnollisia ovat germaanisten lainasanojen pohjalta saamassa muodostetut paikannimet. Eräs tällainen nimi perustuu luoteisgermaaniseen lainasanaan: PG **wētjō-* > NwG **wātjō-* → MPS **waćco* > LPS **vuoččō* 'kapea, kostea suo' (Aikio 2006: 12). Tämä sana on lainattu jo ennen saamelaista vokaalirotaatiota, mutta Suomen alueen nimet on annettu vasta sen jälkeen eli myöhäiskantasaamesta. Näitä nimiä on lounaista Suomea myöten: *Uotsola* (Mouhijärvi), *Uosso* (Vammala), *Uossu* (Vesilahti), *Vuosio* (Äetsä) ja *Vuossio* (Pyhäranta, Karjala Tl.), ja pohjoisessa tietysti *Vuotso* (Salo 2000; Aikio 2003).

Viimeistään myöhäiskantasaamen aikana (ajanlaskun alun tienoilla) saamea siis puhuttiin lännessä jo lounaista Suomea myöten, mutta sitä aikaisemmasta läsnäolosta on vaikeampi saada todisteita (ks. edellä). Vielä vokaalirotaation jälkeenkin eli myöhäiskantasaameen on kuitenkin omaksuttu germaanisista lainasanoja eteläisessä Suomessa. Sellaiset eteläisen Suomen paikannimielementit kuin *Mella-* (Jyväskylä), *Mello-* (Imatra) ja *Raasa-* (Harjavalta), *Raasi-* (Yläne, Urjala) on lainattu kantasaamen kautta, vaikka ne palautuvat alkuaan germaanisiin sanoihin (Aikio 2007: 177, 184): *Mella-* < myöhäiskantasaamen **miellē* 'hiekkainen töyräs' ← NwG **melha-* (voisi muuten olla jo kantagermaaninenkin laina, mutta saamen **ie* paljastaa sanan lainautuneen vasta saamelaisen vokaalirotaation jälkeen myöhäiskantasaameen: ennen sitä lainaaminen olisi johtanut myöhäiskantasaamassa asuun ***meallē* tai jopa ***mealkē*); *Raasa/i-* < myöhäiskantasaamen **rāsē* 'kukka, ruoho' ← NwG **grasa-* (voisi muuten olla jo kantagermaaninenkin laina, mutta saamen **ā* paljastaa sanan lainautuneen vasta saamelaisen vokaalirotaation jälkeen myöhäiskantasaameen: ennen sitä lainaaminen olisi johtanut myöhäiskantasaamassa asuun ***ruosē*).

Jos tällaiset nimielementit olisi lainattu suoraan luoteisgermaanista suomen esimuotoon, ne olisivat asuissa ***Melha-* (tai jopa ***Melka-*) ja ***Rasa-*, joten äänneperustein myöhäiskantasaamen kautta lainautuminen näyttää selvältä. Lisäksi *Raasansuo* sijaitsee Harjavallassa, jonka nimeä

pidetään alkuperältään germaanisena (ks. edellä), joten suunnilleen ajanlaskun alkua seuranneina vuosisatoina saamelais-germaaniset kontaktit näyttävät sijoittuvan lounaiseen Suomeen Kokemäenjoen alueelle. On erityisesti korostettava sitä seikkaa, että tämä kielimuoto on myöhäisestä ajankohdastaan huolimatta juuri se, joka myöhemmin levisi Lappiin, koska nämä etelässä myöhäiskantasaameen omaksutut germaanilainat löytyvät myös Lapin nykyisistä saamelaiskielistä. Tästä saadaan ehdoton *terminus post quem*: saamelainen kieli ei ole voinut levitä Lappiin ennen ajanlaskun alkua.

Saamen leviäminen Lappiin

Edellä on esitetty, että myöhäiskantasaameen on lainattu luoteisgermaanisista sanoja vielä ajanlaskun alun jälkeen lounaisessa Suomessa, mistä nämä sanat ovat yhtäältä kulkeutuneet Lappiin ja toisaalta säilyneet suomalaisten saamelaisilta omaksumissa paikannimissä. Kuitenkin germaanikontaktit näyttävät jatkuneen myös Lapissa heti kantasaamen levittyä sinne: esimerkiksi Jäämeren saaren nimi *Magerøya* on saameksi *Mákkar-awjo* (Korhonen 1981: 47), eli nimi on lainattu vielä luoteisgermaania edustavasta kielentasosta: NwG **auju* 'saari' (> LPN **ey*). Nimi on kuitenkin lainattu vasta saamelaisen vokaalirotaation jälkeen, minkä osoittaa norjalaisen ja saamelaisen nimen alkuosan vokaalivastaavuus *a* ~ *á*. Tämä on sopusoinnussa sen kanssa, että saamelaisen vokaalirotaation tiedetään edellä esitetyn perusteella tapahtuneen jo Etelä-Suomessa.

Myös Keski-Skandinavia näyttää saamelaistuneen yhtä varhain: eteläsaamen alueella virtaavan *Namsen*-joen nimi on saameksi *Lakšs(á)* (Korhonen 1981: 51); nimi juontuu vielä luoteisgermaanisesta kielentasosta: NwG **laguz* 'vesistö' (> LPN **logr*). Toinen eteläsaamelainen paikannimi on *Muefie*, joka niin ikään on lainattu vielä luoteisgermaanin tasoa edustavasta sanasta NwG **mōhaz* 'nummi' (> LPN **mōr*). Tässä nimessä germaanin **h* on korvattu **f*:llä kuten myös lainasanassa SaaN *márfi* 'makkara' < PS **mārfē* ← NwG **marhwa-* (> LPN **mōrr* 'rasva sisäelimsä'). Toisin sanoen eteläsaamelaiset näyttävät ehtineen eteläisille asuinsijoilleen jo luoteis/pohjoisgermaanin (NwG ~ EPN) aikana.

Absoluuttisella aika-asteikolla saamelainen ekspansio Etelä-Suomesta pohjoista kohti on siis alkanut vasta aikaisintaan vanhemman roomalaisen rautakauden (0–200 jaa.) lopulla (7. lainasanakerrostuman aikana tai jopa jälkeen, ks. taulukko), ja hyvin pian saamelainen kieli ehti aina Keski-Skandinaviaan saakka (viimeistään 200–400 jaa.). Onko eteläsaamen reitti voinut olla sellainen, että kieli on siirtynyt ensin vähintään 600 km pohjoiseen Suomen Lappiin ja välittömästi vielä vähintään saman verran lounaaseen Keski-Skandinaviaan, ja vieläpä vain muutaman sadan vuoden aikana? Toinen vaihtoehto voisi olla, että eteläsaame(-uumajansaame) – tästä eteenpäin hypoteettinen eteläsaamelainen muinaismurre SS – olisikin siirtynyt Skandinavian puolelle oikotietä, suoraan Merenkurkun yli.

Eteläsaame (jonka yhteyteen lasketaan myös toiseksi eteläisin kieli uumajansaame) on monilta osin hyvin arkaainen saamelaiskieli: se eroaa kaikista muista saamelaiskielistä siinä, että siitä esimerkiksi puuttuu astevaihtelu ja siinä on säilynyt alkuperäinen akkusatiivin pääte *-m*. (Korhonen 1981: 19). On myös merkkejä siitä, että alkuperäinen sananalkuinen **ð* edustuu eteläsaamessa erilailla kuin **t*, vaikka kaikissa muissa saamelaiskielissä ja itämerensuomessa nämä äänteet ovat tässä asemassa langenneet yhteen (Bergsland 1992). Lisäksi yksinäisnasaalit ovat eteläsaamessa säilyneet, kun taas muualla länsisaamessa niiden eteen on yleensä kehittynyt klusiilinen aluke. Tällaisten arkaaisten säilymien perusteella voisi olla perusteltavissa näkemys, että SS on jäänyt sivuun joistain yhteissaamelaisista kehityksistä; tämä murre olisi siis ehkä eronnut ensimmäisenä myöhäiskantasaamesta, jota aiemmin esitetyn perusteella puhuttiin Etelä-Suomessa. Toisaalta nasaalin ja klusiilin yhtymien denasalisaation pitäisi tällöin olettaa myöhemmin levinneen länsisaamesta eteläsaameen.

Myös sanastoseikoilla voidaan perustella esitettyä näkemystä. Nimittäin paikannimistön todistuksen perusteella jo eteläisessä Suomessa myöhäiskantasaameen lainatut luoteisgermaanis

sanat **miellē* ja **rāsē* (ks. edellä) puuttuvat eteläsaamesta ja uumajansaamesta. Jälkimmäinen sana näyttää kuitenkin lainatun näihin eteläisimpiin saamelaiskieliin myöhemmin skandinaavista: sanassa on näissä kielissä sananalkuinen konsonanttiyhtymä (*kr*, *gr*), kun taas kaikkien muiden saamelaiskielten sanat palautuvat **r*-alkuiseen asuun (Lehtiranta 1989: 76, 112) ja edustanevat siksi jo kantasaameen omaksuttua lainaa. Varhaisissa saamen muinaismurteisiin lainatuissa sanoissahan pääasiallinen jako on ollut läntiseen (NwS) ja itäiseen (ES) murrealueeseen, SS:n lukeutuessa ensinmainittuun. Mainitun sanan sananalkuisen konsonanttiyhtymän levikki ei siis voi heijastaa vanhaa kantaa.

Vielä eräänä esitettyä oletusta tukevana seikkana voitaneen pitää keskikantasuomesta (ennen myöhäiskantasuomalaisista muutosta **š > *h*) saameen lainattuja sanoja. Näitä sanoja on lainattu sekä ennen että jälkeen saamelaisen vokaalirotaation (ks. Aikio 2006: 41), eikä sen jälkeen lainattujen sanojen levikki saamelaiskielissä ulotu eteläisiin saamelaiskieliin. Monen tällaisen sanan kohdalla levikki on yllättävänkin suppea, vaikka keskikantasuomalaiset sanat on selvästi täytynyt lainata hyvin etelässä; kenties moniin näihin sanoihin ('viha', 'paha', 'laiha', 'tyhjä') liittyvä tunnepitoisuus on tehnyt niistä helposti korvautuvia. Samoin myös äänteellisin perustein selvästi itäsaameen viittaavat mutta jo Kaakkois-Suomen ja Karjalan alueella lainatut sanat kuten *ume* 'sumu' (Aikio 2007b: 183) tukee oletusta, että myöhäiskantasaameen olisi ehkä syntynyt murre-eroja jo Etelä-Suomessa. Näistä saamelaisista muinaismurteista itäinen (ES) ja läntinen (NwS) olisivat siirtyneet pohjoiseen Suomen alueen kautta, mutta tuleva eteläisin murre (SS) on saattanut siirtyä suoraan Merenkurkun yli Keski-Skandinaviaan. Viimemainittu murre olisi ollut ehkä jo Etelä-Pohjanmaalla siinä vaiheessa kun myöhäiskantasaamen muut murteet omaksuivat etelämpänä vielä viimeisiä luoteisgermaanin ja keskikantasuomen tasoa edustavia lainasanoja.

Arkeologisten vastineiden etsintä

Lainasanakerrostumien ja paikannimien perusteella voidaan suhteellisen luotettavasti sanoa, että saamelainen kielihaara on syntynyt jossain Suomen kaakkoispuolella pronssikaudella ja levinnyt Suomeen mahdollisesti jo pronssikauden lopulla mutta viimeistään rautakaudella ajanlaskun alkuun tultaessa. Näin siis sisä-Suomen arkeologisessa jatkuvuudessa kivi- ja pronssikauden välissä nähtyä katkosta (viimeksi Saipio 2008) vastaa katkos myös kielellisessä jatkuvuudessa pronssikaudella. Tosin varhaisen pronssikauden aikatasossa voitaisiin puhua vasta länsiuralilaisesta murteesta, eikä toistaiseksi ole näyttöä siitä, että tällainen kieli olisi levinnyt Suomeen asti ennen saamea ja itämerensuomea, mutta mahdollista se on.

Etelä-Suomesta pohjoista kohti saamen ekspansio näyttää alkaneen jo pian ajanlaskun alun jälkeen, ja nuoremman roomalaisen rautakauden kuluessa saamelainen kielialue ulottui jo Jäämereltä Keski-Skandinaviaan. Norjan rannikolla aina Jäämerelle saakka toimi samaan aikaan myös germaaneja (NwG ~ EPN), kuten saamen säilömät vanhakantaiset paikannimet osoittavat. Germaanit lienevät kuitenkin vielä toimineet alueella vain tilapäisesti etelän rintamailta käsin pääasiassa meritse, ja pysyvää myöhäiskantaskandinaavinkielistä asutusta Jäämeren rannikolle on levinnyt vasta vuosisatoja myöhemmin. Saamelaiset sen sijaan tulivat Lappiin jäädäkseen, ja heitä oli riittävän paljon aiheuttaakseen alkuväestön kielenvaihdon, jonka seurauksena saameen jäi mittavasti paleoeurooppalaista substraattisanastoa ja -nimistöä (Aikio 2004).

Hipaisen arkeologiaa tässä yhteydessä vain pintapuolisesti. Uralilaisen kielen leviäminen Itämeren piiriin sopinee esimerkiksi tekstiilikeraamisen kulttuurialueen yhteyteen, ja saamen synnyn ja leviämisen kannalta etenkin esiroomalaisen rautakauden kaakkoissuomalais-kannakselainen Kalmistonmäen tekstiilikeraamiikka näyttäisi olevan oikeassa paikassa oikeaan aikaan. Kivi- tai pronssikautisella sisämaan asbestikeraamisella kulttuurilla sen sijaan ei näyttäisi edellä esitetyn perusteella olevan mitään yhtymäkohtaa saamelaisiin.

Rautakautista saamelaisen kielialueen ekspansiota pohjoiseen on hankala jäljittää arkeologisesta aineistosta (tutkimushistoriasta ks. Lehtola 2008). Ajan ja paikan osalta sopiva vastine voisi

olla ”arkeologisen näkymättömyyden” leviäminen pohjoiseen: keramiikanvalmistus loppui sisämaassa suunnilleen nuoremmalla roomalaisajalla, eikä näkyviä kalmistojakaan enää rakennettu. Näkyvä yhteys olisi tietysti aina parempi kuin näkymätön, mutta sellaisen löytämisen jätän arkeologeille. Kun etsitään syytä yhtäältä saamelaisten pohjoiselle ekspansiolle ja toisaalta tämän ilmiön heikolle näkyvyydelle arkeologisessa aineistossa, löytyy nähdäkseni edelleen paras selitys Christian Carpelanilta tasan 30 vuoden takaa Tvärminnen symposiumista:

”[Pian ajanlaskun alun jälkeen] alkaa sekä Suomen että Ruotsin ja Norjan talonpoikaisten kulttuurien piiristä lähtenyt erämaiden nautinta; itäistä pyyntipohjaista kulttuuripiiriä edustavia erämaan asukkaita, kantasaamelaisia, aletaan hyödyntää hankkijoina ja myöhemmin myös verotuskohteina. Toiminnan alueellista laajuutta osoittaa erämaista saatu arkeologinen aineisto: sukset, soikeat tuluskivet, aseet, korut. Pian tämän vaikutusaallon alettua lakkaa itäisessä kulttuuripiirissä keramiikan ja raudan valmistus. Oletan, että saamelaisten kulttuuri täällöin alkoi muuntua jonkinlaiseksi erämaan tuotteiden hankkijakulttuuriksi ja samalla luopui joistakin toiminnoista, jotka sille olivat luonteenomaisia sen eläessä omavaraisesti ilman mainittavan ylijäämän tuottamisen tarvetta.” (Carpelan 1984: 105.)

Etelä-Pohjanmaan ja Keski-Skandinavian välillä on arkeologisen aineiston valossa ollut tiiviitä yhteyksiä ainakin 300-luvulta alkaen (esim. Huurre 1979/2004: 167). Ehdotan tutkittavaksi, voitaisiinko arkeologisesta aineistosta löytää tukea hypoteesille Merenkurkun kummankin rannan muinaiseteläsaamelaisuudesta nuoremmalta roomalaiselta rautakaudelta alkaen. Etelä-Pohjanmaallahan ei tarvitse olettaa olleen itämerensuomalaisia ennen vuoden 800 jaa. tienoilla tapahtunutta tyhjennystä/taantumista, vaan asutus on siihen saakka voinut olla saamelaista (tai jotain ihan muutakin). Itämerensuomalainen ekspansio Perämeren rannoille näyttää alkaneen vasta viikinkiajalla (Vahtola 1980).

Lyhenteiden selitykset

Nykykielet: SaaN = pohjoissaame, SaaI = inarinsaame, SaaS = eteläsaame, Fi. = suomi || *Kielihaarat:* S = saame, F = itämerensuomi, G = germaani, B = baltti. || *Etuliitteet:* Pre- = esi- (Pre-Proto-), Pa- = paleo- (Palaeo-), P- = kanta- (Proto-), EP- = varhaiskanta- (Early Proto-), MP- = keskikanta- (Middle Proto-), LP- = myöhäiskanta- (Late Proto-), Nw- = luoteis- / länsi- ja pohjois- (North-West), E- = itä- (East), S- = etelä- (South), C- = rannikko- (Coastal).

[Julkaistu *Muinaistutkijassa* 2 / 2010. Tämän käsikirjoituksen sivunumerot eivät vastaa painetun lehden sivunumeroita.]

LÄHTEET

- Aikio, Ante 2003: Suomen saamelaisperäisistä paikannimistä. – *Virittäjä* 107, s. 99–106. Helsinki: Kotikielen seura. http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2003_99.pdf
- Aikio, Ante 2004: An essay on substrate studies and the origin of Saami. – Irma Hyvärinen, Petri Kallio & Jarmo Korhonen (toim.): *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag*, s. 5–34. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki, LXIII. Helsinki: Uusfilologinen yhdistys ry.
- Aikio, Ante 2006: On Germanic-Saami contacts and Saami prehistory. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 91, s. 9–55. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. <http://www.sgr.fi/susa/91/aikio.pdf>
- Aikio, Ante 2007a: Etymological nativization of loanwords: a case study of Saami and Finnish. – Ida Toivonen & Diane Nelson (toim.): *Saami Linguistics*, s. 17–52. Amsterdam: John Benjamins. http://cc.oulu.fi/~anaikio/etym_nativ_preprint.pdf
- Aikio, Ante 2007b: The Study of Saami Substrate Toponyms in Finland. – *Onomastica Uralica* 4, s. 159–197. Debrecen/Helsinki: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet / Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. <http://mnytud.arts.klte.hu/onomural/kotetek/ou4/08aikio.pdf>
- Aikio, Ante 2009: *The Saami Loanwords in Finnish and Karelian*. Väitöskirja. Oulu: Oulun yliopisto. <http://cc.oulu.fi/~anaikio/slw.pdf>
- Bergsland, Knut 1992: Language contacts between Southern Sami and Scandinavian. – Ernst Håkon Jahr (toim.): *Language Contact. Theoretical and Empirical Studies*, s. 5–16. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 60. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Birkmann, Thomas 2002: From Ancient Nordic to Old Nordic (from the 6th century until 1100) – Oskar Bandle et al. (toim.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, s. 583–594. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Carpelan, Christian 1984: Katsaus saamelaisten esihistoriaan. – Jarl Gallén (toim.): *Suomen väestön esihistorialliset juuret*, s. 97–108. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Carpelan, Christian 1999: Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100 ... 1000 eKr. – Paul Fogelberg (toim.): *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*, s. 249–280. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, 153. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Grünthal, Riho 2007: The Mordvinic languages between bush and tree. – Jussi Ylikoski & Ante Aikio (toim.): *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*, s. 115–137. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. http://www.sgr.fi/sust/sust253/sust253_grunthal.pdf
- Huurre, Matti 2004: *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*. (Kahdeksas painos; ensipainos 1979.) Helsinki: Otava.

- Häkkinen, Jaakko 2007: *Kantauralin murteutumisen vokaalivastaavuuksien valossa*. Pro gradu -työ, Helsingin yliopiston Suomalais-ugrilainen laitos. <https://oa.doria.fi/handle/10024/7044>
- Häkkinen, Kaisa 1984: Wäre es schon an der Zeit, den Stammbaum zu fällen? – *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge* 4, s. 1–24.
- Itkonen, Terho 1997: Reflections on Pre-Uralic and the 'Saami-Finnic protolanguage'. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Janhunen, Juha 2001: Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, 7.–13.8.2000 Tartu*, s. 59–76. Tartu: Tarton yliopisto.
- Kalima, Jalo 1936: *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*. SKS:n toimituksia 202. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallio, Petri 1997: Uralic substrate features in Germanic? – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 87. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kallio, Petri 2000: Posti's superstrate theory at the threshold of a new millennium. – Johanna Laakso (toim.): *Facing Finnic. Some challenges to historical and contact linguistics*. Castrenianumin toimitteita 59. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura / Helsingin yliopiston Suomalais-ugrilainen laitos.
- Kallio, Petri 2007: Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Jussi Ylikoski ja Ante Aikio (toim.): *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*, s. 229–249. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. http://www.sgr.fi/sust/sust253/sust253_kallio.pdf
- Kallio, Petri 2008: On the 'Early Baltic' Loanwords in Common Finnic. – Alexander Lubotsky, Jos Schaecken & Jeroen Wiedenhof (toim.): *Evidence and Counter-Evidence: Essays in Honour of Frederik Kortlandt 1. Balto-Slavic and Indo-European Linguistics*, s. 265–277. Studies in Slavic and General Linguistics 32. Amsterdam – New York: Rodopi.
- Kallio, Petri 2009: Stratigraphy of Indo-European loanwords in Saami. – Tiina Äikäs (toim.): *Máttut – máddagat: The Roots of Saami Ethnicities, Societies and Spaces / Places*, s. 30–45. Giellagas-instituutin julkaisut 12. Oulu: Giellagas-instituutti. <http://www.mv.helsinki.fi/home/petkalli/mattut.pdf>
- Koivulehto, Jorma 1985: Klassiska problem inom finlandssvensk ortnamnsforskning. – *Svenska litteratursällskapets jubileumssymposium på Hanaholmen 4 – 6 oktober 1985*, s. 27–42. Särtryck ur studier i nordisk filologi 67 / Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 539. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Koivulehto, Jorma 2002: Contact with non-Germanic languages II: Relations to the East. – Oskar Bandle et al. (toim.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, s. 583–594. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Koivulehto, Jorma 2006a: Wie alt sind die Kontakte zwischen Finnisch-Ugrisch und Balo-Slavisch? – *The Slavization of Russian North. Mechanism and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Toimittanut Juhani Nuorluoto.

<http://www.slav.helsinki.fi/nwruusia/eng/Conference/pdf/Koivulehto.pdf>

Koivulehto, Jorma 2006b: Arkeologia, kielihistoria ja jatkuvuusteoria. – Mervi Suhonen (toim.): *Arkeologian lumoa synkkyytteen. Artikkeleita Christian Carpelanin juhlapäiväksi*, s. 153–165. Helsinki: Kulttuurien tutkimuksen laitos / Arkeologia, Helsingin yliopisto.

Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKS:n toimituksia 370. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lehtiranta, Juhani 1989: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 200. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Lehtola, Veli-Pekka 2008: Eteläisen Suomen muinaiset lappalaiset. – *Muinaistutkija* 4 / 2008, s. 2–18. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.

Nielsen, Hans Frede 2002: Delimitation of Ancient Nordic from Common Germanic and Old Nordic. – Oskar Bandle et al. (toim.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, s. 583–594. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Ralph, Bo 2002: Phonological and graphematic developments from Ancient Nordic to Old Nordic – Oskar Bandle et al. (toim.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, s. 583–594. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Saarikivi, Janne 2004: Über das saamische Substratnamengut in Nordrussland und Finnland. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 58, s. 187–214. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. [Sisältyy Saarikivi 2006:een]

Saarikivi, Janne 2006: *Substrata Uralica. Studies on Finno-Ugrian substrate in northern Russian dialects*. Väitöskirja. Tartu: Tartu University Press.

<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/suoma/vk/saarikivi/substrat.pdf>

Saipio, Jarkko 2008: Hävisikö sisämaan asbestikeraaminen väestö pronssikaudella? – *Muinaistutkija* 2 / 2008, s. 2–18. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.

Salminen, Tapani 1989: Classification of the Uralic languages. – Riho Grünthal, Sirpa Penttinen & Tapani Salminen (toim.): *IFUSCO 1988: Proceedings of the Fifth International Finno-Ugrist Students' Conference, Helsinki, 22–26 May 1988*, s. 15–24. Castrenianumin toimitteita 35. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura ja Helsingin yliopiston Castrenianumin laitokset.

Salminen, Tapani 2002: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. – *Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*, s. 44–55. Москва: Издательство Московского университета.

<http://www.helsinki.fi/~tasalmin/kuzn.html>

Salo, Unto 1984: Esihistoriallisen asutuksen jatkuvuudesta Suomen rannikolla. – Jarl Gallén (toim.): *Suomen väestön esihistorialliset juuret*, s. 175–190. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

Salo, Unto 2000: Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta. (Häme ennen Hämeen ristiretkä.) – Jukka Peltovirta (toim.): *Hämeen käräjät I*, s. 18–230. Hämeenlinna/Harjavalta: Hämeen Heimoliitto ry / Emil Cedercreutzin Säätiö.

Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji OS.

Sammallahti, Pekka 1999: Saamen kielen ja saamelaisten alkuperästä. – Paul Fogelberg (toim.): *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*, s. 249–280. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, 153. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

Schalin, Johan 2008a: Härdalar, namnet Karis och den första nedtecknade händelsen i Finlands historia. – *Finsk Tidskrift* 8/2008, s. 414–429. Åbo: Föreningen Granskaren r.f.

Schalin, Johan 2008b: Ahuen maa ja Alandh. – *Sananjalka* 50, s. 24–37. Turku: Suomen Kielen Seura.

Toivonen, Y. H. 1953: Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. – *Virittäjä* 1953, s. 5–35. Helsinki: Kotikielen seura.

Vahtola, Jouko 1980: *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Studia Historica Septentrionalia 3. Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis.